

MUHAMED ŠATOR

UDK 811.163.43*38

Pedagoški zavod, Mostar

TRANSMUTACIJA SREDNJOVJEKOVNOG JEZIKA U KAMENOM SPAVAČU

Iako su mnogi koji su pisali o Maku Dizdaru s pravom ukazivali na specifičnosti jezika ovog pjesnika, o jeziku *Kamenog spavača* nije bilo širih lingvističkih osvrti i analiza, jer se uglavnom govorilo o stilskim i poetskim vrednotama i oživljavanju jezika srednjovjekovlja u ovoj Makovoj najcjelovitijoj pjesničkoj zbirci. Da je bilo potpuno iskrivljenih sudova o jeziku ovog pjesnika i prenaplašenog isticanja posezanja za jezičkim naslijeđem, moglo se vidjeti u tekstu Novice Petkovića.¹ Međutim, Mak Dizdar je, zalazeći u svijet srednjeg vijeka, otkrivao bogatstvo starog bosanskog jezika i vrijednost poetskih poruka koje su sadržane u tim tekstovima, te je nastojao da svojoj poetskoj inspiraciji pronađe i odgovarajući jezički izraz na izvorima te bosanske jezičke tradicije. Vjerujući u magične vrijednosti riječi, beskrajno odan mogućnostima koje mu pruža ta jezička tradicija, pjesnik je oduševljeno otkrivao svaku novu vrijednost arhaičnih riječi, ali starim leksemama on nije određivao vrijednost prema frekvenciji njihove upotrebe. Naprotiv, starim i zaboravljenim riječima, u okvirima novog konteksta, u svojim stihovima često je davao centralno mjesto. Mak Dizdar nije unaprijed odbacivao bilo koje jezičko sredstvo, ni jednu jedinu riječ, jer smatrao je da svaka riječ ima svoju vrijednost koju treba otkriti.² To je nedvosmisleno pjesnik kazao i u intervjuu Radovanu Popoviću: “*Ja sam se okrenuo ka riznici starog jezika ne samo da bih dao boju i miris potpunog svijeta nego i da bih vratio*

¹ Da se u *Kamenom spavaču* odlazi u srednjovjekovni jezički sistem, tvrdio je Novica Petković (*Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Život, 1970, br.1). Začudo je da takav znalac kao što je Novica Petković na takav način ocjenjuje zbirku *Kameni spavač*.

² O tome je pjesnik gotovo esejistički govorio u mnogim svojim pjesmama, a posebno u ciklusima *BBBB* i *Slovo o slovu*.

*vrijednost riječima koje su izgubljene u tami vremena*⁴³ (podvukao M. Š.). To svoje tvrđenje pjesnik je najbolje pokazao u zbirci *Kameni spavač*, u kojoj je u okviru savremene jezičke strukture inkorporirano mnoštvo zaboravljenih, u tami vijekova zapretnih riječi koje su u pjesničkom diskursu zazvučale sasvim savremeno i moderno, jer su u potpunosti iskazivale najsuptilnija osjećanja pjesnikova i tjeskobe savremenog čovjeka. Dakle, umjetnički beznačajnom i poetski inferiornom tekstu Mak Dizdar na taj je način, literarnom preobrazbom, davao unutar novog konteksta potpuno novu vrijednost. Na taj način naslanjanje na postojeće bosanske tekstove postajalo je poetski kreativno i produktivno, jer su u novoj poetskoj organizaciji teksta te lekseme ili cijeli izrazi u novom kompozicijsko-strukturnom vidu zazvučali sasvim novo, umjetnički i pjesnički.

Govoreći o općim životnim temama, koje su oduvijek preokupirale religiju i filozofiju, ali i poeziju, Mak Dizdar je nastojao da u vraćanju vjerovanju pripadnika Crkve bosanske, Dobrih Bošnjana, iskaže tu vjekovnu muku srednjovjekovnog bosanskog čovjeka jezikom koji je spoj savremenog idioma i dalekog jezičnog idioma svojih predaka, pokazujući istovremeno muku i dramu savremenog čovjeka. Spajajući zavičajno i univerzalno, Mak Dizdar na taj je način pokazao da te općečovječanske teme mogu biti iskazane i jezikom Bosne i njenih dalekih predaka. Ustvari, taj starobosanski jezik ovaj pjesnik nije smatrao mrtvim, nego nepravedno zaboravljenim i odbačenim, pa je u pjesničkoj verbalnoj preobrazbi stara bosanska riječ postajala savremena i sasvim moderna. U njegovoj poeziji transmutacija starog bosanskog jezika iz povelja, starih spisa, sa stećaka, u moderni pjesnički iskaz urađena je bez nacionalne mitologije, bez patetike i glorifikovanja te prošlosti. Uspješan spoj tog arhaičnog bosanskog jezika i modernog poetskog iskaza rezultirao je izuzetnim pjesničkim tvorevinama čiji jezik ne samo da stvara atmosferu tih minulih vremena nego iskazuje "*najhumanija shvatanja i osjećanja univerzuma – čovjeka u svijetu*".⁴

Preuzimanje srednjovjekovnog jezičkog naslijeđa i uključivanje tih jezičkih tvorevina u stihove *Kamenog spavača* nije jednostrano i ono se ne može svesti na leksička posuđivanja i arhaizme. Makova pjesnička riječ veoma uspješno progovorila je u simbiozi tog starog jezika i savremenog poetskog iskaza i taj pjesnički jezički postupak, mada originalan, nije jednostran niti jednostavan, kako se na prvi pogled čini. Jer, pjesnik nije te srednjovjekovne riječi samo puko reprodukovao i pozajmljivao iz starog bosanskog jezika, nego ih je kreativno preobražavao i uključivao sasvim uspješno u poetski savremeni jezički sistem. To je veoma bitan postupak "pjesničkog očuđenja" koji je uklopljen u izuzetnu pjesničku ornamentiku bez mitologiziranja prošlosti. Takav pjesnički postupak urađen je u odgonetanju tajne života ali i tajne jezika oslanjanjem na domaću, bosansku jezičku narodnu tradiciju baštinjenu iz narodnog, posebno lirskog stvaralaštva.⁵ Pjesnik je vršio leksička posuđivanja, ali je isto tako te stare riječi često prilagođavao i transmutirao u novi oblik, te ih je uvijek harmonizirao u novoj, pjesničkoj funkciji. Koliko je god u savremenom poetskom iskazu pjesnik podređivao jezik zahtjevima stiha, isto su toliko ta prilagođavanja doživjeli i brojni arhaizmi, tako da se te pjesnikove jezičke preobrazbe u *Kamenom spavaču* mogu podijeliti u tri grupe:

³ R. Popović: *Književni razgovori*, 52.

⁴ Ibid.

⁵ O utjecaju jezika narodne lirske pjesme na ovog pjesnika treba posebno govoriti.

- a) adaptiranje arhaične riječi u savremeni oblik
- b) čista leksička preuzimanja bez promjene oblika stare lekseme
- c) stvaranje novih riječi u duhu stare jezičke tradicije.

Leksička preuzimanja imaju nekoliko izvora. Lekseme u fonetskoj adaptaciji kao i cijele jezičke izraze pjesnik je uzimao iz *Biblije*, manihejskih himni u bosanskoj adaptaciji, iz starih bosanskih povelja i zapisa te natpisa na stećcima. Naravno, riječ je o staroslavenskim riječima u bosanskoj redakciji, na čemu je pjesnik insistirao, jer u svojim pjesmama preuzima staru leksiku i arhaični izraz iz bosanskih, a ne iz srpskih ili hrvatskih pisanih izvora. Ako preuzima riječi iz *Biblije*, Mak Dizdar uglavnom preuzima lekseme iz evanđelja koja su prepisivali pripadnici Crkve bosanske, a taj transfer starih neknjiževnih formi u poetski iskaz zazvučao je u ovoj zbirci veoma poetski. Jedan dio leksema, kao i cijelih sintaksičkih sklopova, preuzet je iz Vukovog i Daničićevog prijevoda *Starog*, odnosno *Novog zavjeta*, ali je gotovo uvijek riječ o transtekstualnom odnosu i literarnoj preobrazbi, a o tim intertekstualnim referencama pjesnik je dodatno progovorio i u naknadno dodatim komentarima u *Kamenom spavaču*. Međutim, u *Bilješkama i rječniku manje poznatih riječi, fraza i pojmova* na kraju *Kamenog spavača* Mak Dizdar samo je djelimično dao spisak tih nepoznatih riječi koje se mogu naći u njegovim pjesmama, te je neophodno ukazati i na cjelokupni proces preuzimanja i adaptiranja stare bosanske leksike prema savremenom izrazu.

Fonetski arhaizmi

U prvom izdanju *Kamenog spavača* u nekim pjesmama Mak Dizdar posegnuo je za starim, na stećcima okamenjenim jezikom i staroslavenskim oblicima u kojima još uvijek nisu bile izvršene mnoge alternacije. To možemo vidjeti u većini pjesmama *Kamenog spavača*, a pojedine oblike Mak Dizdar u kasnijim je izdanjima fonetski prilagođavao savremenom izrazu. Tako je, naprimjer, u drugom i trećem izdanju ove zbirke u pjesmi *Pravednik* praslavensku grupu *št* pjesnik pisao s izvršenim jotovanjem: umjesto *hodešti* i *nošti*, kako je stajalo u prvom izdanju, pjesnik je upotrijebio savremene oblike *hodeći* i *noći*. U istoj je pjesmi suviše arhaizirani stih *I čuše slova ti eže sut brez duše* zamijenio stihom s djelimično izmijenjenim redom riječi i izostavljanjem riječi *eže* (*što*) i *sut* (*su*)⁶, stari oblik *među* zamijenio je savremenim oblikom *među*. Međutim, zadržani su neki izvorni stari oblici: *brez*, *vražda*, *eže* (*što*), oblik s nepromijenjenim *l* (*plno*), stari oblik prijedloga *ot*⁷ (*od*) te veznik *bo* (*jer*), uz arhaiziranu leksiku (*navist*, *rastepu*, *aždahaka*, stare latinske i grčke riječi *katakomba*, *hekatomba*).

U pjesmi *Prepoznavanje* (32) Mak Dizdar je sačuvao stari oblik *ubo* (dakle, jer), budući da mu je on davao potrebnu zvukovnu orkestraciju s drugim riječima u stihu (*boje će ubo biti bolje*). Dakle, ovdje je riječ o potpunom podređivanju arhaizma semantici savremenog izraza ali i zvuku s eufonijom, aliteracijom i asonancom, koje takav arhaični

⁶ Iako je stari oblik *sut* pjesnik izostavio u sljedećim izdanjima, taj oblik s tumačenjem iz prvog izdanja greškom je ostao u *Bilješkama* (str. 135 u trećem izdanju). Ista greška napravljena je i u pjesmi *Razmirje*, gdje je riječ *bnetački* greškom ostavljena u *Bilješkama* iako te riječi nema u pjesmi u kasnijim izdanjima.

⁷ Takav oblik nalazi se na natpisima: *Ot zemlje jesmo – i u zemlju unidemo*, ABT, 89.

oblik u stihu upravo pojačava. Stare oblike, koje počesto adaptira potrebama stiha, pjesnik upotrebljava i u drugim pjesmama: u pjesmi *Zapis o lovu*, koja jezički djeluje sasvim savremeno, gotovo i ne primjećujemo adaptirane arhaizme ili neologizme napravljene u tom arhaičnom duhu. Adaptirani arhaični oblici *velje* (velike), *kâmi*⁸ (kraća množina od imenice kamen), uz oživljene i rijetko frekventne stare slavenske riječi: *ozor*, *tavne* (s disimilacijom *m*, od *tamne*), *harni vrutak*, *zahod* (zalazak), *razboj* (sukob, bitka), *vlati*, *sulica vita*, *konjik*, *svita*, *narisati*, te neologizme koji zvuče arhaično: *nevidime* (nevidljive), *dogled*, *bjelutak*, *ljeljen* (jelen), potpuno su uklopljeni u savremeni izraz, a zvuče poetski, jer ih je pjesnik doveo u novi kontekst u kome se oblički i semantički te riječi podređuju osnovnim zakonitostima savremenog jezika.

Arhaičnih oblika nema u svim pjesmama. Ponekad u pjesmi nema nijedne arhaične riječi, ponekad nailazimo samo na jednu jedinu ili poneku adaptiranu i osavremenjenu leksemu u novom kontekstu, ponekad s izmijenjenim značenjem. Često je to, kao u pjesmi *Sunce*, urađeno s fonološkim metaplazmama – sinkopom (*izmeđ*), metatezom (*vascijelim*), ili fonološkom aferezom – elizijom (*tica*). Kada mu u okviru pjesničke naracije zatreba arhaični oblik, pjesnik ga veoma vješto uklapa u savremeni izraz i pored postojeće primarne riječi u savremenom jeziku: u pjesmi *Zapis na dvije vode* umjesto priloga *uvijek* upotrijebljen je stari oblik *vavijek*, ali i oblik s neizvršenim jotovanjem (*cvijetje*). U pjesmi su izuzetno uspješno uklopljene stare slavenske riječi iz povelja (*žitiye sije*), oblici s neizvršenom redukcijom *v* (*obvlada*), arhaični oblik koji je rijedak u savremenom jeziku (*bugario*), stari oblik imenice koji je i danas živ u bosanskome jeziku (*greb*), ali i stari oblici *niktor* (u značenju *nitko-niko*, javlja se kao *niktor*⁹), *ništor* (*ništa*), potom analogno napravljeni neologizam *sadar* (u značenju sada), zatim staroslavenski oblik *bratija* (braća), staroslavenski oblici dvojine (*vratiju*), stari oblik prvog lica prezenta s brojnih natpisa na stećcima *molju*¹⁰ (molim), potom oblik trećeg lica prezenta *pohodu* (pohode). Tu su i oblici s neizvršenim jotovanjem koji još žive u govoru stanovništva Bosne i Hercegovine *projdu*, kao i oblik s neizvršenim prelaskom *l* u *o* u glagolskom pridjevu radnom (*bil*). U takvu atmosferu pjesme pjesnik je uklopio nove jezičke sklopove i tvorenice poput *ratio* (ratovao), poimeničene pridjeve (*u dobrom*, *u radosnom*, *u bijelom*), kao i neuobičajen red riječi. Međutim, ta interferencija starih arhaičnih oblika i savremenog jezika ni jednog trenutka ne ugrožava osnovnu informaciju koju pjesma nosi kao ni osnovni smisao pjesme i njenu snažnu poetsku poruku.

U pjesmama iz ciklusa *Radimlja* osim tekstova iz *Biblije* i manihejskih himni sadržano je dosta arhaiziranih leksema bez fonetskih i morfoloških adaptacija: izvorno je sačuvan staroslavenski oblik lične zamjenice *ja – az*, nije izvršena metateza u općoj zamjenici (*vsaku*), u upitnoj zamjenici (*kto*), zadržan je oblik starog uzročnog veznika *ubo* (jer), a preuzeti su bez ikakvih intervencija staroslavenski oblici iz *Biblije*: *istinia*, *rozga*, *glagoljah*, *grozje*, *lozje*, *zatok*, *jako* (kao), *tvarna*, *steći* (gosti), *porta*, a ima i drugih leksema koje zvuče arhaično: *žiče*, *hudi*, *zgodi*, *aždahaka*, *zbačena*, *žvatasmo* (žvakasmo), *vilne*, *sažga*.

⁸ Oblik *kami* vrlo je čest u natpisima na stećcima: ABT, 130, 131.

⁹ U mnogim natpisima iz XIII i XIV stoljeća nailazi se na oblik *niktor* – ABT, 60.

¹⁰ Taj oblik nalazi se u brojnim natpisima na stećcima.

I u ciklusu *BBBB* ima dosta riječi u kojima nije izvršena bilo kakva adaptacija prema savremenim jezičkim oblicima: *čtenija*, *bdenija*, *brenija*, *badci*, *prenija*, *nikto*, *pišta*.¹¹ U ciklusu *BBBB* u prve dvije pjesme gotovo i nema arhaizama, da bi već u trećoj arhaičan ton dale riječi *trzan* (trg), *krzan*¹², *bogoslovija*, *metanisanja*, *liturgija*, *slavoslavlja*, *praznoslavlja*. I u drugim pjesmama ovog ciklusa ima dosta arhaizama ili oblika čiji je arhaizirani oblik zadržan kao stilski markantan: *vaseljena*, *rozge*, *spasenija*, *bdenija*, *inosušni*¹³, *slovo*, *vapije*.

U nekim pjesmama u *Kamenom spavaču* Mak Dizdar je kumulirao pojedine lekseme prema tvorbenom modelu koji je našao u bosanskim adaptacijama evanđelja iz *Novog zavjeta*, na stećcima ili u starim bosanskim tekstovima. Neobično je u *Kamenom spavaču* plodan sufiks *-je*, a u ciklusu *Radimlja* on je veoma čest: *gvozje*, *grozje*, *lozje*. Takav sufiks nalazimo i u drugim pjesmama, naprimjer u pjesmi *Suočenje*: *borje*, *mramorje*, *gorje*, *morje*, *beščutje*¹⁴, kao i u pjesmi *Poruka u mramorje prispjelom* (*mramorje*, *davorje*, *gorje*). Takav sufiks sadržan je i u naslovu pjesme *Razmirje*. U pjesmi *Svatovska* pojavljuje se opet taj sufiks: *obzorje*, ali se susreću i oblici koji su neologizmi: *davorje*, *bezglasje*. Pjesnik na taj način želi izbrisati granicu između savremenog jezika, arhaične riječi ili vlastitog neologizma: *mramorje* ili *gorje* sasvim su uobičajene riječi i u savremenom jeziku, *grozje* ili *gvozje* jesu oživljeni arhaizmi, a *beščutje* je pjesnikov neologizam.

Kao što smo vidjeli, Mak Dizdar je u mnogim svojim pjesmama preuzimao gotove jezičke modele iz pojedinih starih bosanskih tekstova, ali je prema istom modelu pravio slične sintaksičke modele i u savremenom jeziku. Možda više nego i u jednoj drugoj taj arhaični bosanski jezik našao je mjesto u pjesmi *Brotnjice*, koja je svojim dugim stihom, uz intertekstualno integriranje u pjesnički kontekst tekstova iz srednjovjekovnih zapisa, prepuna arhaizama. Uz aluzije na vjerovanja i biblijske simbole iz starih bosanskih tekstova¹⁵ (zec kao simbol, naprimjer, gavran, golub i dr.), u pjesmi *Brotnjice*, uz ranije navedene stihove preuzete iz bosanske *Molitve ot treska*, sadržane su mnoge riječi koje su zadržale svoj srednjovjekovni oblik s neizvršenim promjenama: *ikto*, *nikto* s neizvršenom metatezom i redukcijom *t*, *osvobodimo*, *vražda*, *pjesan*, *lozje*, *grozje*, *zbitije*, *meteh*, ali i brojne riječi koje je pjesnik stvarao prema arhaičnim oblicima ili ih je prilagođavao savremenom izrazu (*kupinje*, *pupinje*, *sokolari* i *gospari*, *zduri* i *providuri*, *vražije*, *vrače*, *grče*, *čarne čarke*,

¹¹ U *Bilješkama* na kraju *Kamenog spavača* (str. 138) dato je tumačenje: *pišta* – *pića*, *hrana* (stsl.).

¹² Te riječi nema u Rječniku SANU. Vjerovatno je ona napravljena prema glagolu *krziti* u značenju mučiti. Od te riječi postoji glagolska imenica *krzanje* (tom X, 518).

¹³ Uz ovu je riječ kao komentar uz pjesmu *Molitva* u *Bilješkama* Mak Dizdar zabilježio da su bosanski krstjani intervenirali u crkvenim rukopisima, pa su umjesto riječi *nasušni* zapisali: "*Hljev naš inosušni daj nam danas.*" Na taj način tu bosansku inovaciju u odnosu na izvorni biblijski tekst pjesnik je poetski oživio, a ta riječ u takvom obliku javlja se i u drugim pjesmama u *Kamenom spavaču*.

¹⁴ U nekim se pjesmama ovaj neologizam javlja u obliku s izvršenom alternacijom – *beščutje*.

¹⁵ U Solovjevom tekstu (*Simbolika...*) spominje se zec kao simbol koji se dovodi u vezu s Mjesečevim božanstvom. I Dionisa prate mnoge zvijeri, pored ostalih i zec. Otud u ovoj pjesmi stihovi: "*Ima ih što marljivo su djeljali ražanj a zec ko zec...*" ili potom: "*A zec kao zec Stalno na Mjesecu...*"

dobrimo, zbiljnije, lipte, štalice, drobne, tisuć, tmuše i tmače, pobrate, brotnje). Usto, pjesnik je preuzeo iz starih zapisa imena nečastivih kako ih je zabilježio Ćiro Truhelka: *urilo, rapailo, epimilo, ancilijaš, akomiraš, cernicaš*. Sve te riječi u pjesmi imaju svoju stilističku funkciju: ili doprinose asonantskim ili aliteracijskim ponavljanjima i uopće općoj eufoniji stiha, ili pojačavaju neku semantičku funkciju druge riječi u kontekstu, ili imaju antonimsku ili sinonimsku funkciju u kumuliranju leksema itd. Vjerujući u magijsku moć jezika, a time i poezije, Mak Dizdar je te riječi iz bajalica i narodnih "ljekaruša", zapisa, hamajlija, vješto uklapao u svoje pjesme nastojeći potencirati zvukom, ali i značenjem, magijsku moć riječi, odnosno poetskog govorenja.

U nekim pjesmama u zvukovnom skladu pjesnik često upotrijebi i savremeni oblik uz arhaizirani, što doprinosi izuzetnoj harmoniji, zvukovnoj i semantičkoj, kakvu ima, naprimjer, pjesma *Zapis o petorici*. Naizmjenično se u toj pjesmi smjenjuju lekseme istog zvukovnog sklopa i sličnog značenja harmonizirajući cijelu pjesmu:

Kroz živice kroz ižice

Od svobode od slobode

I od hiže i od greba

I od zemlje i od neba

(94)

Arhaizmi *ižice, svoboda, hiža* i arhaizirani oblik *greb* u potpunosti u ovim stihovima čine jedinstven jezički i sinhronizirani stilski sklop s riječima iz savremenog jezika: *živica, sloboda, zemlja, nebo*. Na taj se način srednjovjekovni arhaični jezik transmutira u savremeni poetski izraz. Takvu jezičku interferenciju nalazimo i u pjesmi *Zapis o odlasku*, u kojoj su arhaični oblici ne samo stilski obilježili pjesmu nego su i izuzetno uspješno uklopljeni u savremeni jezik. Arhaični oblik aorista (*žih, nesoh*), ali i neologizirani oblik aorista koji zvuči arhaično (*ne časih*), stari oblik pokazne zamjenice (*sijemu* – ovome), prilagođeni arhaični oblik priloga (*revno*, umjesto revnosno), odnosno neodređene zamjenice (*ništi*), ožvljeni oblik imenice *končina* (u značenju kraj), stvaraju u pjesmi u prividno narativnom tonu ne samo atmosferu starih vremena nego u interferiranju sa savremenim jezikom govore o životnim svestremenim istinama o prolaznosti i relativnosti kao metafizičkim kategorijama.

Isti stilski postupak susrećemo i u drugim pjesmama. U pjesmi *Zapis o vitezu* (97), u jednoj od mnogih priča o tragičnom junaku, kakvih je dosta u ovoj zbirci, Mak Dizdar kombinira svoj izbor riječi iz savremenog jezika s riječima koje su ili nedovoljno frekventne u savremenom jeziku ili su potpuno odbačene ili nestale. Uz arhaični oblik *vavijek*, pjesnik će upotrijebiti i staru riječ *temže* (u značenju *stoga*), arhaični oblik pridjeva (*velega* – velikoga), stari oblik priloga (*tuj* – tu), ali i neobični oblik prijedloga *pred* s priloškom riječi (*pred mnogo godina*, u značenju *prije*), što pjesmi daje arhaični prizvuk, ali ne remeti osnovni poetski ironični diskurs pjesme, čiju ironiju upravo pojačavaju te arhaične riječi u savremenom poetskom kontekstu. U cijeloj zbirci *Kameni spavač* taj stilski postupak svakako je intencionalni pjesnički čin, ali taj i takav jezik nema za cilj da oživi atmosferu starih vremena, kako je poneki prikazivač ove zbirke volio naglasiti, nego, naprotiv, taj prepoznatljivi stilski postupak potvrđuje pjesnikovu tvrdnju da je svaka riječ, pa i ona arhaična, zaboravljena, sasvim dobra ako ona ostvaruje pjesničku funkciju.

U transmutaciji srednjovjekovnog jezika sa starih bosanskih pisanih spomenika Mak Dizdar je ponekad od riječi iz zapisa pravio nove tvorenice i uklapao ih u savremeni poetski izraz da bi ostvario semantičku i zvukovnu sinhronizaciju. Za to je najočiglednija pjesma *Zapis o nespini*, o kojoj je već bilo riječi. Iz starog bosanskog natpisa¹⁶ pjesnik je uzeo dvije zanimljive zaboravljene riječi *badac* i *nespina*, koje su u pjesnikovom preobražaju dobile sasvim novo značenje unutar pjesme, ali su poslužile i za tvorenje novih riječi. Riječ *badac* u ovoj se pjesmi ponavlja čak 14 puta u raznim oblicima, a od te riječi pjesnik je napravio glagol *baditi* u značenju stvarnog etimološkog korijena *bdjeti*, da bi uz te transmutirane riječi našao savremene riječi sličnog zvukovnog sklopa: *bdije*, *budan*, *budni*, *bludni*, *bode*, te na taj način stvorio izuzetnu zvukovnu harmoniju. I u ovoj pjesmi pjesnik je zadržao staroslavenske oblike *vasi* (selo), *ašte* (ako), *nikadar*, stare oblike prezenta *ne spiju* (spavaju), što uz imenicu istog korijena *nespina*, te riječi koje su manje frekventne a zvuče arhaično (*na ishodu*, *tmača*, *svagda*, *klete*), i čini ovu pjesmu ne samo leksički interesantnom nego i uopće jezički zanimljivim eksperimentom koji je dao izuzetan poetski rezultat.

I prva pjesma u kojoj je Mak Dizdar upotrijebio riječi iz bosanskog srednjovjekovlja, sada čuvena pjesma *Gorčin*¹⁷, u svojoj poetskoj strukturi ima dosta starih bosanskih riječi koje su uključene u savremeni poetski iskaz. Mada je ova pjesma, kao što smo vidjeli, imala više verzija, u kojima je varirao broj tih starih riječi kao i način komponovanja u stih, u konačnoj verziji pjesme, u trećem izdanju *Kamenog spavača*, zadržani su arhaični jezički oblici: *ase* (ovdje), stari oblici prezenta (*ležit*, treće lice, s proskripcijom finalnog *t*, *volju*, *molju* – stari oblik prvog lica jednine), oblik s neizvršenim jotovanjem (*tuždi*), stari oblik aorista (*žih*), oblik glagolskog pridjeva radnog s neizvršenim prelaskom *l* u *o* (*bil*), oblik brojnog priloga s aferezom *j* (*ednom*), sinkopirane oblike (bez *l* i jotovanja – *kopje*, *robje*). Usto, Mak Dizdar već ovdje proskripcijom pravi riječi koje zvuče arhaično (*zgiboh*, *skažite*) ili neke reanimira vraćajući ih veoma uspješno u pjesnički kontekst (*baština*, *vojna*), što je stvorilo, kako bi pjesnik rekao, savršenu i završenu pjesmu. Nije riječ samo o leksičkom osvježavanju nego i integriranju tih arhaičnih riječi u novi, poetski kontekst, čime se u potpunosti i ovdje briše razlika između te stare, oživljene ili preobražene riječi i riječi iz savremenog jezika. Na taj je način Mak Dizdar snagom svog talenta i izuzetnim smislom za otkrivanje snage zaboravljene riječi gradio zanimljive pjesničke tvorevine čiju originalnost, kao i punu pjesničku snagu, upravo i daje spretno uključena stara leksika u savremeno pjesničko kazivanje. Poetsko nadahnuće u pjesmi *Gorčin*, čiji je jezik zaintrigirao mnoge istraživače, pokazalo je da je Mak Dizdar već u početku otkrivanja tog srednjovjekovnog bosanskog fenomena veoma uspješno transmutirao stari bosanski jezik u savremeni poetski iskaz.¹⁸

¹⁶ O tom starom bosanskom zapisu, u kome se nalaze riječi *badac* i *nespina*, postoji studija koju je Mak Dizdar sigurno dobro analizirao. (Jovan Vuković i Ante Kučan, *Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1947).

¹⁷ I ime *Gorčin* uzeto je iz stare bosanske legende o tragičnim ljubavnicima *Gorčinu* i *Kosari*.

¹⁸ "Proučavajući lapidarnu epigrafiku ... zašao sam u nepoznato kraljevstvo iz koga nema izlaska bez plaćanja ozbiljnog danka", Mak Dizdar, *Napomena*, na kraju knjige *Stari bosanski tekstovi*.

Često u pjesmama u *Kamenog spavača* zbog tragične sudbine bosanskog čovjeka ima primjetne ironije, gotovo sarkastičnog podrugivanja tom usudu, a najočiglednije je to u pjesmi *Zapis o časti*, koja je neposredno inspirisana srednjovjekovnim tekstom, na što upućuje i moto pjesme napisan bosanskom redakcijom staroslavenskog jezika i metatekstualno uklopljen u pjesmu: ... *I da e vidimo vsakome komu se podoba*. Dok je tekst u motu ove pjesme izvoran i neizmijenjen, metatekstualno uključen, unutar ove pjesme u tom ironijskom i rugalačkom tonu pjesnik je uvrstio mnoge stare jezičke oblike ili adaptirane u pjesničkom preobražaju. Međutim, kao ni u ranijim pjesmama, nije riječ o pukom leksičkom posuđivanju i uklapanju, nego o svojevrsnom i potpunom preobražaju – transponiranju tog srednjovjekovnog jezika i njegovom integriranju u savremeni izraz.

Kao i u drugim pjesmama *Kamenog spavača*, u brojnim slučajevima, često su zadržani arhaični oblici s neizvršenim alternacijama koji pjesmi daju atmosferu starih vremena, ali bitno utječu i na kompletno jezičko ustrojstvo pjesme. U pjesmi *Zapis o časti* susrećemo arhaične oblike bez alterniranja uobičajenog u savremenom jeziku: *otcu, oblastnici, vlastnici*, ili stare oblike *vêle* (u značenju velike), *povelenije, bratija, ki* (koji), ali i mnoge druge riječi koje upućuju na stare bosanske tekstove. U ovoj su pjesmi nabrojana gotovo sva imena srednjovjekovne bosanske vlastele s titulama ili zanimanjima: *vojvode, kaznaci, tepačije, čelnik, peharnik, knezovi, župani, dukatari, mitničari, globari, sokolari, bojari, stavilac*, ali su oživljene i mnoge druge imenice koje se mogu naći u starim bosanskim tekstovima: *rusag, satnija, katunari, otroci, časnici*.¹⁹ Osim imenica nailazi se i na druge oblike veznika, zamjenica ili priloga koji su rijetki ili ih nema u savremenom jeziku: *jako* (kao), *ki* (koji), *nešta, ini*. U duhu te i takve leksike Mak Dizdar je po istom modelu pravio riječi koje zvuče arhaično: *naredbenici, skažite, lastno, uzumnožnim i umnožnim*. Sve te riječi deformacijom osnovnog etalona spretno su uklopljene u ironični ton pjesme, ali i njeno zvučanje. Ponavljanjem istog sufiksa postiže se značajna zvukovna ekspresija (naprimjer, takvu funkciju ima sufiks *-ar*: *dukatar, mitničar, sokolar, bojar* ili sufiks *-ik*: *čelnik, peharnik i dr.*), a tu zvukovnu ulogu imaju i lekseme napravljene prema postojećem modelu (*vlastnici, časnici*, ali i *naredbenici*), ili potpuno nove riječi koje u kontekstu dobivaju slično značenje (*uzumnožnim i umnožnim*). U pjesmi ima više od 40 rijetko frekventnih riječi, čistih arhaizama s raznim oblicima metaplazmi i neizvršenih alterniranja u odnosu na savremeni jezik – 8, neologizama koji su veoma bliski tvorbenim modelima tih arhaičnih riječi – 5. Doda li se tome sintaksički sklop ove pjesme koji podražava opći ton starih bosanskih tekstova, onda možemo vidjeti pjesnikov napor da arhaičnim i zaboravljenim riječima da kontekst u kome

¹⁹ U Bilješkama na kraju *Kamenog spavača* Mak Dizdar je, uz objašnjenje tih riječi, nabrojao i protumačio riječ *dijak* iako te riječi nema u pjesmi *Zapis o časti*. Riječ *dijak* postojala je u jednoj od verzija pjesme koja se čuva u Muzeju književnosti, pa je zato greškom ostala u *Bilješkama*. Iz te verzije pjesme, koja je ispjevana u prvom licu, vidi se da je to ispovijed *dijaka*, ali je tu riječ koja se nalazila u stihu pri kraju pjesme u kasnijoj redakciji pjesnik izostavio (*Sa velikog stola ove časti neka i meni na kraju dijaku neharmonom ostane nešto* – boldirano su označene riječi koje su ispuštene iz konačne redakcije ove pjesme). Kao što smo vidjeli, tumačenje nekih riječi koje su ispuštene u konačnom obliku nekih pjesama nalazimo i u drugim bilješkama u komentarima *Kamenog spavača* (npr. u pjesmama *Pravednik i Razmirje*).

će oni figurirati sasvim poetski oživljeno. Takav stilski postupak omogućuje pjesniku bogata riznica starog bosanskog jezika koji je on pronalazio izučavajući srednjovjekovno jezičko naslijeđe.

Težnja da ostvari zvukovni efekt unutar stiha ili cijele pjesme bila je Maku Dizdaru jedan od motiva da posegne za arhaičnom riječju ili da u tom arhaičnom duhu stvori novu riječ koja će, ipak, zazvučati savremeno. U pjesmi *Nevoljni vojno* već je u naslovu ostvarena zvukovna harmonija u sintagmi s neologizmom zasnovanom na arhaičnoj riječi – *vojno* (u značenju vojnik), koja je spojena s pjesnikovim neologizmom *nevoljni*.²⁰ U toj pjesmi ekspresija se ostvaruje naročito aliteracijom suglasnika *j*, pa za to pjesnik kombinuje arhaičnu riječ ili slabo frekventnu savremenu riječ s arhaičnim prizvukom:

Kroz mnoge ova glava vojne projđe,
Od morja južnog do sjevernog gorja... (107)

I u daljem toku pjesme pjesnik ponavlja riječi sličnog glasovnog sklopa (*morje, gorje, ubojne, strojne*), uz zadržane oblike s neizvršenim staroslavenskim promjenama: *u bitci, cvijetje, veće*. Uz takve arhaične oblike u pjesmu su harmonično uklopljene i druge nefrekventne riječi koje u kontekstu zvuče arhaično: *dvogubo, družba, zlehudi, vidali* (liječili), *potonji, oganj, bje*. Kao i u mnogim drugim pjesmama, jezik je ovdje i arhaičan i moderan, ali da zvuči sasvim poetski, nema sumnje. Arhaičnost pjesnika nije odvela “u srednjovjekovni jezički sistem”, nego je, naprotiv, doprinijela općoj atmosferi pjesme i snažnom poetskom pečatu koji se postiže, kao i u drugim pjesmama *Kamenog spavača*, upravo spojem oživljenih riječi sa savremenim izrazom.

Spoj arhaizama ili deformisanih srednjovjekovnih jezičkih modela u zanimljivoj verbalnoj igri koja se ostvaruje veoma dinamičnim grafičkim rasporedom stihova ostvaren je posebno u pjesmi *Hiža u Milama* (108), u kojoj je leksika srednjovjekovnog bosanskog jezika u transtekstualnom odnosu modificirana u sasvim novo, snažno i moderno poetsko kazivanje. U ovoj pjesmi riječ je o simbiotičkom međuleksemskom povezivanju savremenog jezika i metamorfiziranih zaboravljenih starih bosanskih riječi i njihovom interferiranju, u čemu se ogleda snaga pjesničke prerade i oživljavanju zaboravljenih zavičajnih riječi zapretenih u naslagama prošlosti. Posebno je u ovoj pjesmi potencirana poetski snažna stara i zaboravljena bosanska riječ *hiža* (kuća), ali to pjesniku nije bilo dovoljno, pa je u imaginarnoj poruci tog srednjovjekovnog *homo bosnensis*, uz savremeni pjesnički izraz, koji je u skladu s uobičajenim standardom, gotovo neprimjetno uklopio mnoge riječi koje su adaptacija zaboravljenih ili rijetko frekventnih riječi. Kada se pročita pjesma *Hiža u Milama*, gotovo da se i ne primjećuju brojni sintagmatski spojevi ili cijele rečenice napravljene od takvih riječi: *krepča krepst, za doste drage i velikane srčane, vojnike u velikoj vojni, inih silnih i sitnih zlica, križnih i kužnih, između dva crna klika, omama tamjana, u bornome zboru, u tome gorkome koru, za dukate zlate, starostavne care,*

²⁰ Mak Dizdar je sklon upotrebi postojećih i novostvorenih riječi s prefiksalsnom riječcom: *ne: nevidime* (konce) – *Zapis o lovu; neumitna, nevoljan* – *Poruka u mramorje prispjelom, ili u drugim pjesmama: nespina, nesan, nedoumica, nedohod, nestvarno, nenažno, nemušto, neuhvatno, nemirni, nejednaki, nečastivom itd.*

vrata kreposti, obor čađavi, bez milog gosta i dosta, mitnice ne minu, mitničare ne mite, za one hude što život bez jala žive, u tmici svoje tamnice, u čami čamovog tijela, za sve vojnike u velikoj vojni što vojuje se protiv vojne, za onoga što...po temuši gazi itd. Mnoge od tih riječi u novom kontekstu stvorile su izuzetnu pjesničku ekspresiju a brojne zvučne ekspresije ostvaruju i zanimljive semantičke pjesničke efekte. I u ovoj pjesmi pjesnik je zadržao neke oblike koji su u daljem razvoju jezika doživjele promjene (*kto, nekto*), ali je upotrijebio ili stvarao poneku riječ koja zvuči arhaično (*vazda, zbrate, smudili, konjik, trudan, sebeljublje, satvori*). Sve to činilo je zanimljiv spoj arhaičnog i savremenog pjesničkog jezika, a ta simbioza zvuči sasvim uspješno jer takvo jezičko “posuđivanje” iz bosanske jezičke tradicije nije samo donijelo atmosferu tih davno prošlih vremena nego je progovorilo i o Bosni kao tragičnoj zemlji i paradigmi koja pokazuje i muku savremenog čovjeka.

Leksički osobito zanimljivom čini se pjesma *Razmirje* (115), koja je interesantna zbog brojnih imena iz bosanske prošlosti. Sagledavajući višestoljetnu tragičnu prošlost Bosne, Mak Dizdar je u narativnom tonu hronološki pobrojao srednjovjekovne bosanske vladare (ban Stipan Drugi, Tvrtko, Dabiša, Jelena Gruba, Ostoja), uz variranje imena Vuk, koje se pojavljuje u više oblika (Vuk, Vukac, Vučihna, Vučić, Vukić, Vukajlo, Vukas, Vukan, Vukoman), da bi, kombinujući narativni ton Biblije, ali i ton starih bosanskih rodoslova (“*A Tihomil rodi četiri sina...Stefan...rodi četiri sina...I Vladislav rodi Tvrtka bana i Vukića...*”²¹) kao i ton i jezik srednjovjekovnih priča, napravio pjesničku plaketu o tragičnoj historijskoj sudbini Bosne. Varijacije imena *Vuk* sa zvučnim nijansiranjima imaju svakako određeni smisao i naglašenu simboliku, a način gradnje ove riječi, s korijenom *vuk*, dobija tako ne samo zvučnom nego i semantički smisao. Jezički je postupak i ovdje sličan kao i u drugim pjesmama: zadržava se pokoji arhaični srednjovjekovni oblik ili se riječ upotrebljava u onom obliku koji zvuči arhaično. Na taj se način taj stari jezik literarno preobražava tako da on, transmutiran, u novom kontekstu postaje moderno poetsko kazivanje. I u ovoj pjesmi brojne su zaboravljene srednjovjekovne riječi koje je pjesnik našao u starim bosanskim zapisima: *tagda, ungarska, turačke, uboj, dijak*. Usto, veći dio leksike kojom je građena ova pjesma nalazimo u tekstovima starih bosanskih povelja (*služba vjerna, za svoga gospodina, družba, družina, ban, kralj, carska ruka, turačke sablje*). Međutim, pjesniku takva leksika, sama, nije dovoljna, pa on dodatno preuzima i potpuno neizmijenjen oblik broja iz starih povelja (ljeta *tisuć četiri petnaeset* godina), istovremeno stvarajući riječi s arhaičnim prizvukom: *zgibe* (pogibe) – aorist, *gôdi* (kraći oblik množine – u značenju godine), *poželiv* (gl. prilog prošli – poželjevši). Usto, u ovoj se pjesmi potpuno podražava, posebno u redu riječi, srednjovjekovna sintaksa (*Po smrti Vukas svojoj rodi sina Vukana*, npr.) ili sklopovi iz narodnih pjesama (*s deset uboja s deset rana*). Sve je to isprepleteno unutrašnjim rimama i zvučnim figurama, asonancama i aliteracijama, uz dominirajuće razne modificirane oblike imena *Vuk*. Mak Dizdar je tako uspostavljao dijalog s prošlim vremenima,

²¹ ABT, *Dijak* iz *Polimlja*, 92.

s prijedlošcima pronađenim u bosanskoj prošlosti, sa starim bosanskim riječima sačuvanim u poveljama i zapisima. U takvoj jezičkoj igri strukturirana je cijela ova pjesma, jer je jezik ključ za razumijevanje ove pjesme koja govori o tragičnoj sudbini bosanskoga čovjeka, ali i o univerzalnoj ljudskoj sudbini.

Iako se čini da je arhaičnim riječima i neologizmima stvorenim u takvom duhu zasićen jezik *Kamenog spavača*, to je samo privid. Koncentracija takvih riječi samo je u nekim pjesmama primjetna, jer se te riječi gube unutar konteksta. U pjesmi *Krinovi* (120) nema nijedan arhaizam, nijedna strana riječ, čak nema ni neologizama. Mnoštvo je pjesama sa samo jednim ili nekoliko adaptiranih takvih etalona: u pjesmi *Krajina* (122) deformisani oblik *kama* (umjesto kamena), *tavni* (disimilacija – tamni), arhaizirani oblik *žiče* (život), nisu markantni jer ih potire neko drugo pjesničko sredstvo kao što je to, naprimjer, zvukovna orkestracija u posljednjem stihu ove pjesme: *Iz znanog kama znamen stamnog plama*. Očekivalo bi se da Mak Dizdar, kao i u drugim pjesmama, zadrži i ovdje staroslavenske oblike s neizvršenim alternacijama, ili s izvršenim fonometaplazmama, ali ostaju savremeni oblici: *cvijeće* (a ne kao u nekim drugim pjesmama oblik *cvijetje*), kao i *ptica* (a ne oblik s restrikcijom, aferezom, *tica*, kao u drugim pjesmama). Kao što se vidi, pjesnik je ponekad bio nedosljedan, mada je to vjerovatno svjesno činio da ne bi preakumulirao takve oblike i ugušio poeziju. Da je to tako, svjedoči jedna od verzija pjesme *Zapis o zemlji* (123). U toj pjesmi ostali su stari oblici *kto* i *rekti*, ali je pjesnik izbacio riječ *posvesvosna*²², jer je osjetio da bi tim neologizmom ova pjesma bila prezasićena takvim pjesničkim očuđenjem.

Jezički je veoma interesantan ciklus *Slovo o slovu*, koji je pjesnik izostavio u trećem izdanju *Kamenog spavača*. Međutim, ovdje nije samo riječ o fonoadaptacijama i transmutaciji starog bosanskoga jezika, nego je riječ o jasno naglašenom utjecaju jezika narodne lirske pjesme, posebno onog tvoračkog, bajaličkog, magijskog. Ovdje ćemo samo nabrojati riječi koje je Mak Dizdar izvorno preuzeo iz starih bosanskih tekstova. Takve arhaične riječi u ovom ciklusu nisu relativno brojne: *slovo*, *zgodi*, *grozdje*, *gvozdje*, *grede*, *tmuša*, *tmačna himba*, *nikto*, *nektu*, *glagoli*, *velmi*, *pjesan*. Isto tako, i u uvodnim pjesmama, *Putovi* i *Poruka*, nema mnogo arhaičnih bosanskih riječi. Zato u *Bilješkama* i nema pjesnikovih komentara uz ove stihove, jer je riječ o ironijski upotrijebljenim leksemama iz vjerskih knjiga ili riječima koje upućuju na kršćansku terminologiju, posebno u završnoj pjesmi *Poruka*, u kojoj je uz riječi koje susrećemo u ostalim pjesmama *Kamenog spavača* (*žilište*, *stanište*, *stratište*, *badac*, *snije*, *robac*, *oružnik*, *istražnik*, *oklopnik*, *gromača*, *tmača*, *hiža*, *štit*, *mač*, *luk*, *strijela*), ima dosta riječi koje upućuju na zvaničnu crkvu koja je progonila pripadnike Crkve bosanske (*amen*, *trikrati*, *kalež*, *križ*, *dim tamjana*, *pojanje*, *presveta lomača*).

U ovoj zbirci Mak Dizdar je upravo jezikom pokazao svoju pjesničku snagu, a da to nije bila pomodnost i pjesnički verbalni izlet u prošlost, pokazuju brojne antologijske pjesme. Jezički oblici u ovoj zbirci, kako smo vidjeli, ponekad su doslovce preuzeti iz starih bosanskih zapisa, ponekad su preobraženi i prilagođeni savremenom jezičkom izrazu, ponekad su pjesniku služili da analoški napravi novu riječ u takvom duhu, ali su uvijek

²² U autografu pjesme *Zapis u zemlji* u Muzeju književnosti završni su stihovi glasilili ovako: ...*I hladna / i gladna / i k tomu još / posvesvosna / da prostišt / prkosna / od / sna*.

podređeni osnovnoj poetskoj funkciji, semantičkoj ili zvukovnoj, tako da djeluju moderno i uvjerljivo. Sigurno je da se Mak Dizdar u svom poetskom očeđenju u pjesničkim jezičkim eksperimentima naslanjao na evropsku tradiciju, posebno ruske formaliste, ali je po nekim svojim jezičkim intertekstualnim posuđivanjima bio sasvim avangardan, jer su takvoj jezičkoj avanturi bili skloni i mnogi moderni evropski pjesnici.

IZVORI

Dizdar, M., *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

Dizdar, M., *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973.

Dizdar, M., *Stari bosanski tek nnnnnnnnstovi*, Sarajevo, 1969.

LITERATURA

Petković, N., *Tendencije u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Život, br. 1, Sarajevo, 1970.

Popović, R., *Književni razgovori*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.

Solovjev, *Simbolika srednjevjekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijaskog društva BiH, 8, Sarajevo, 1956.

Vuković, J. i A. Kučan, *Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1947.

TRANSMUTATION OF MEDIEVAL LANGUAGE IN KAMENI SPAVAČ

Summary

This paper concerns the particularities of M. Dizdar's poetic language, with a special regard to the poet's usage of words from the medieval Bosnian language. M. Dizdar did not consider the old Bosnian language to be dead, but unjustly forgotten. Transmutation of the old Bosnian language was done without national mythology in his poetry, without pathetics and glorification of the past. In his poetic language experiments M. Dizdar relied on the European tradition too, but in many of his language procedures he was completely original.